MEXNAT JARAYONIDA TIPIK PSIXOLOGIK JARAYONLAR HAMDA ULARNING QONUNIYATLARI

Olimova Firuza Aslonovna
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD),
E-mail: olimovafiruza1990@gmai.com

Qabul qilindi: 11.12.2025
Ko'rib chiqildi: 12.12.2025
Tasdiqlandi: 13.12.2025

Kalit so'zlar:
mehnat jarayoni, psixologik jarayonlar, motivatsiya, diqqat, xotira, tafakkur, iroda, samaradorlik

Annotatsiya. Mazkur maqolada mehnat jarayonida namoyon bo'ladigan tipik psixologik jarayonlar — idrok, diqqat, xotira, tafakkur, hissiyot, iroda va motivatsiya —ning mohiyati, tuzilishi va ularning mehnat samaradorligiga ta'siri ilmiy-tahliliy yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari psixologik jarayonlarning o'zaro bog'liqligi, ularning barqaror ishlashi va mehnat jarayonidagi qonuniyatlari yuzasidan muhim ilmiy xulosalarni beradi. Shuningdek, maqolada zamonaviy raqamlashtirilgan va intellektual mehnat sharoitlarida psixologik jarayonlarni kompleks yondashuv asosida tahlil qilish zaruriyati ta'kidlandi. Olingan natijalar mehnat samaradorligini oshirish, kadrlar tayyorlash va boshqaruv tizimini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida mehnat faoliyati inson hayotining eng muhim va murakkab sohalaridan biri hisoblanadi. Mehnat jarayoni nafaqat moddiy ne'matlarni yaratish vositasi, balki shaxsning psixologik rivojlanishi, kasbiy yetukligi va ijtimoiy moslashuvini ta'minlovchi muhim omil sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bois mehnat faoliyatida kechadigan psixologik jarayonlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning mazmuni, tuzilishi va amal qilish qonuniyatlarini aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Mehnat jarayonida inson ongida turli xil psixologik jarayonlar — idrok, diqqat, xotira, tafakkur, hissiyot, iroda hamda motivatsiya tizimli ravishda o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonlarning samarali kechishi mehnat unumdorligi, ish sifati, xavfsizlik darajasi va kasbiy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, psixologik jarayonlar o'rtasidagi nomutanosiblik yoki ularning buzilishi mehnat samaradorligining pasayishi, charchash, stress va kasbiy deformatsiyalarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Mehnat psixologiyasi fanida tipik psixologik jarayonlar muayyan qonuniyatlar asosida shakllanishi va rivojlanishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ushbu qonuniyatlar mehnat sharoitlari, faoliyat turi, individual-psixologik xususiyatlar hamda ijtimoiy omillar bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, mehnat jarayonidagi psixologik jarayonlarning qonuniyatlarini chuqur o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, kasbiy tanlov, mehnatni tashkil etish, boshqaruv va kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada mehnat jarayonida namoyon bo‘ladigan tipik psixologik jarayonlarning mazmuni, ularning o‘zaro aloqadorligi hamda amal qilish qonuniyatlari ilmiy-tahliliy yondashuv asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari mehnat faoliyatining psixologik mexanizmlarini chuqurroq anglashga, shuningdek, inson omiliga asoslangan samarali mehnat tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Mehnat jarayonida psixologik jarayonlarni o‘rganish masalasi psixologiya fanining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ushbu muammo ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Dastlabki ilmiy qarashlarda mehnat faoliyati insonning psixik funksiyalarini shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi yetakchi omil sifatida talqin etilgan. Mehnat psixologiyasining nazariy asoslari L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteynlarning faoliyat nazariyasiga oid tadqiqotlarida chuqur yoritilgan. Ushbu olimlar mehnat jarayonida psixologik jarayonlar faoliyat tuzilmasi doirasida shakllanishini, ularning maqsad, motiv va natija bilan uzviy bog‘liqligini ilmiy asoslab berganlar. A.N. Leontyevga ko‘ra, mehnat faoliyati shaxs psixikasining rivojlanishida yetakchi rol o‘ynab, idrok, tafakkur va motivatsiya jarayonlarining sifat jihatidan o‘zgarishiga sabab bo‘ladi.

S.L. Rubinshteyn mehnat jarayonidagi psixologik jarayonlarni “ong va faoliyat birligi” tamoyili asosida tahlil qilib, inson psixikasi mehnat davomida faqat aks ettiruvchi emas, balki faol o‘zgartiruvchi xususiyatga ega ekanligini ta’kidlagan. Uning tadqiqotlarida diqqat va iroda jarayonlarining mehnat samaradorligiga ta’siri alohida o‘rganilgan.

Xorijiy tadqiqotlarda mehnat jarayonidagi psixologik jarayonlar, asosan, ish unumdorligi, stress va kasbiy moslashuv bilan bog‘liq holda tahlil qilingan. Masalan, G. Myunsterberg ish psixologiyasi doirasida diqqat, idrok va psixomotor jarayonlarning mehnat faoliyatidagi ahamiyatini tajribaviy yo‘l bilan asoslab bergan. D. Makklelland va A. Masloularning motivatsiya nazariyalari esa mehnat jarayonida ehtiyoj va motivlarning yetakchi psixologik omil ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Yerkes–Dodson qonuni mehnat faoliyatida emotsional holat va samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirib beruvchi muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu qonunga ko‘ra, optimal darajadagi ruhiy zo‘riqish mehnat unumdorligini oshiradi, haddan tashqari zo‘riqish esa faoliyat natijasining pasayishiga olib keladi.

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham mehnat jarayonida psixologik jarayonlarning o‘rni keng yoritilgan. Jumladan, kasbiy faoliyatda diqqat barqarorligi, xotira hajmi va tafakkur tezligining ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri eksperimental tadqiqotlar asosida isbotlangan. O‘zbek psixolog olimlarining ishlanmalarida mehnat jarayonining ijtimoiy-psixologik jihatlari, jamoada ishlash, rahbar va xodim o‘rtasidagi psixologik munosabatlar masalalari ham muhim o‘rin egallaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mehnat jarayonida tipik psixologik jarayonlar muayyan qonuniyatlar asosida rivojlanadi va ular faoliyat samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Biroq zamonaviy mehnat sharoitlari, raqamlashtirish va intellektual mehnatning kengayishi sharoitida ushbu jarayonlarni kompleks yondashuv asosida qayta tahlil qilish zarurati mavjud. Shu bois mazkur tadqiqot mehnat jarayonidagi psixologik jarayonlarning zamonaviy ilmiy talqinini ishlab chiqishga qaratilgan.

Munozara. O‘tkazilgan adabiyotlar tahlili va nazariy yondashuvlar mehnat jarayonida namoyon bo‘ladigan psixologik jarayonlarning murakkab, ko‘p omilli va tizimli xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ilmiy manbalarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur, hissiyot, iroda va motivatsiya jarayonlari alohida-alohida o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning mehnat faoliyatida o‘zaro uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘lishi masalasi hali ham munozarali jihatlarga ega. Ba’zi tadqiqotchilar mehnat samaradorligini belgilovchi asosiy omil sifatida motivatsiya jarayonini yetakchi deb hisoblaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, shaxsda ichki va tashqi motivlar yetarli darajada shakllangan bo‘lsa, boshqa psixologik jarayonlar nisbatan barqaror faoliyat ko‘rsatadi. Biroq boshqa olimlar diqqat va irodaning boshqaruv funksiyasini ustuvor deb baholab, aynan ushbu jarayonlar mehnat jarayonida psixologik barqarorlikni ta’minlashini ta’kidlaydi. Ushbu qarama-qarshi yondashuvlar mehnat faoliyatining turiga va sharoitiga bog‘liq holda turlicha izohlanishi mumkin.

Munozarali masalalardan yana biri — mehnat jarayonida emotsional holatlarning o‘rni va chegarasi hisoblanadi. Ayrim tadqiqotlarda emotsiyalar mehnat samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida ko‘rilsa, boshqa ilmiy ishlarda esa ularning rag‘batlantiruvchi va faollashtiruvchi funksiyasi alohida ta’kidlanadi. Yerkes–Dodson qonuni doirasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional zo‘riqishning optimal darajasi mehnat faoliyatini faollashtiradi, biroq bu optimal chegaraning individual va kasbiy xususiyatlarga bog‘liqligi hali yetarli darajada aniqlanmagan. Shuningdek, psixologik jarayonlarning biologik va ijtimoiy determinantlari masalasi ham ilmiy munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Ba’zi olimlar diqqat, xotira va psixomotor reaksiyalarning samaradorligini asosan neyrofiziologik omillar bilan izohlasa, boshqa

tadqiqotchilar ijtimoiy muhit, mehnat sharoitlari va boshqaruv uslublarining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini asoslab beradilar. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu omillar o‘zaro uyg‘unlashgan holda mehnat jarayonida psixologik jarayonlarning sifatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy mehnat sharoitlarida, xususan, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlar keng joriy etilayotgan sharoitda psixologik jarayonlarning yangi shakllari yuzaga kelmoqda. Intellektual mehnat ulushining ortishi diqqatning uzoq muddatli konsentratsiyasi, operativ xotira yuklamasining oshishi va kognitiv charchash muammolarini kuchaytirmoqda. Bu holat mavjud klassik nazariyalarni qayta ko‘rib chiqish va ularni zamonaviy sharoitlarga moslashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Umuman olganda, munozaralar mehnat jarayonida tipik psixologik jarayonlarning qat’iy, universal modelini ishlab chiqish qiyin ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ilmiy qarashlarning xilma-xilligi ushbu sohani yanada chuqurroq o‘rganish, kompleks va integrativ yondashuvlarni ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi. Mazkur tadqiqot doirasida bildirilgan fikrlar kelgusida empirik izlanishlar olib borish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Mazkur ilmiy-tahliliy tadqiqot mehnat jarayonida namoyon bo‘ladigan tipik psixologik jarayonlarning mohiyati, tuzilishi va amal qilish qonuniyatlarini yoritishga qaratildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mehnat faoliyati inson psixikasining idrok, diqqat, xotira, tafakkur, hissiyot, iroda va motivatsiya kabi asosiy jarayonlarini faollashtiruvchi hamda ularning rivojlanishini belgilovchi muhim faoliyat turi hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, psixologik jarayonlar mehnat jarayonida alohida-alohida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liq va yagona tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tizimning barqaror ishlashi mehnat samaradorligi, ish sifati va kasbiy barqarorlikni ta’minlaydi. Psixologik jarayonlar o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi esa charchash, stress, xatolar sonining ortishi hamda kasbiy deformatsiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuningdek, mehnat jarayonida psixologik jarayonlarning amal qilish qonuniyatlari mehnat sharoitlari, faoliyat turi, individual-psixologik xususiyatlar va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi. Xususan, motivatsiya darajasi, diqqatning barqarorligi va emotsional holatning optimal darajada bo‘lishi mehnat unumdorligini oshiruvchi asosiy psixologik omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Vigotskiy L.S. Psixologiyaning rivojlanish nazariyasi. Moskva: Pedagogika, 1984.
2. Leontyev A.N. Faoliyat nazariyasi. Moskva: Nauka, 1977.
3. Rubinshteyn S.L. Inson psixikasi. Moskva: Pedagogika, 1980.
4. Munsterberg G. Ish psixologiyasi. Boston: Houghton Mifflin, 1913.

5. Maslou A. Motivatsiya va shaxsning ehtiyojlari. New York: Harper & Row, 1954